

Könyvszemle

Donáth Péter: *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868–1958*

Az oktatástörténet és a művelődéstörténet iránt érdeklődő kutatók, tanárok és olvasók olyan munkát vehetnek kezükbe, amely átfogja a magyar tanítóképzés történetének közel egy évszázadát. A téma nem monografikus feldolgozását adja a szerző: évek során át folytatott kutatásai eredményeit *négy tanulmányban, két kismonográfiában és egy önálló, önmagában is kerek feldolgozást adó monográfiában*, egybeszerkesztve állítja elénk.

Miért is fontos a szerző által választott tematika? – tehetjük fel a kérdést. Donáth Péter jól argumentált válasza így hangzik: „Az iskolakötelezettség kiterjesztésével a kultúra közvetítés egyetlen olyan intézménye, amely szinte minden állampolgárhoz elért, a népmajd az általános iskola volt, főszereplőjével, a jövő nemzedékek nevelőjének, »programozójának« tekintett tanítóval, akit a tanítóképzőben készítettek fel hivatására. Ezért a »szélsőségek korában« egymást tagadó politikai világnézeti törekvések, modernizációs elképzelések megvalósításán serénykedő oktatáspolitikusok, iskolafenntartók közös meggyőződése volt, hogy fontos, miképp programozzák a programozókat, s hogy megfelelően válogassák, instruálják a programozók programozóit: a tanító(nő)képző intézeti tanárokat.”

Mindezt úgy mutatja be a szerző, hogy tetten érhető a téma iránti személyes elkötele-

zettsége, fontosságába vetett hite, pártatlansága, az írott és szóbeli források megfelelő kritikával való kezelése.

Donáth Péter három nagyobb tematikai egységre osztotta fel kötetét. A munka első részében *Nemzetiségpolitika és oktatás* cím alatt az Osztrák–Magyar Monarchia időszakától az 1900-as évek közepéig tekinti át a magyarországi oktatástörténet eddig kevésbé feltárt területét, bevonva vizsgálódásaiba a nemzetiségi tanítóképzés kérdéskörét is.

Az első kismonográfia (*Tanító[nő]képzők, diákjaik és tanáraik*) bemutatja a dualizmus kori tanítóképzők felekezeti és nemzetiségi összetételét s területi elhelyezkedésüket, a népiskolai tanulók és tanítók számát, a tanítóképzők hallgatóinak és tanárainak felekezeti és nemzetiségi megoszlását, a képzők tanítási nyelv szerinti területi elhelyezkedését, s végül elemzi a tanítóképzők által kiadott oklevelek száma és a valós szükségletek „konfliktusát”. Jól érzékelteti azt az alapvető kormányzati hatalmi igényt, amely a tanulók vallásos és hazafias nevelését várta el a népoktatástól, amit a tanítóképzésben is célként fogalmaztak meg. Grafikonok, térképek, kördiagramok – jelentős kutatások, széles forrásbázis alapján – teszik szemléletessé a szerző mondanivalóját. Egyben ráirányítják a figyelmet a tanítóképzés társadalomtörténeti, statisztikai vizsgálatának további folytatására, amelyek „szélesebb forrásbázison nyugvó, pontosabb, árnyaltabb – a központi adatszolgáltatást levéltári kutatásokkal, intézményi szinten kontrolláló – képpel szolgálnának”.

Három tanulmány foglalkozik a szlovák és a német nemzetiségi tanítóképzés 20. századi időszakával. Az első (*Politika és iskola*) egy eddig feldolgozatlan epizódot mutat be az 1922. évi nemzetgyűlési választások és a magyarországi szlovák nyelvoktatás történetéből, középpontjában Szémán Istvánnal, a budai tanítóképző tanárával, a nemzetiségi oktatás és tanítóképzés méltán jelentősnek tartott alakjával. A második (*A német nemzetiségi tanítóképzés, nyelvészet, helytörténetírás kiemelkedő alakja: Lux Gyula*) és a harmadik, rövidebb lélegzetű tanulmányban („*Nem ék, hanem összekötő kapocs akarunk lenni e két nép között*”) Donáth Péter a német nemzetiségi oktatás és tanítóképzés, ezen belül a budai állami képző épületében 1939 és 1944 között működő német tannyelvű tanítóképző történetét mutatja be, ráirányítva a figyelmet Lux Gyula kiváló pedagógus, kutató és oktatásszervező félig elfeledett életművére.

A magyarországi nemzetiségi politika és oktatásügy a témája annak a tanulmánynak, amely Klebelsberg Kuno ezirányú munkálkodását mutatja be („*Germanizálni akart-e a Gróf?*”). A rövid műhelytanulmány nem vállalkozhatott, és nem is vállalkozott arra, hogy Klebelsberg rendkívül sokoldalú tevékenységét bemutassa és értékelje, mindössze azt vázolta fel, hogy „milyen motívumok, ideológiai-politikai megfontolások alapján cselekedett a nemzetiségi létfenntartás... szempontjából kulcsjelentőségű német tanítóképzés ügyében a Klebelsberg vezette kultusz-kormányzat”. A szerző a miniszteri megnyilatkozások felidézése után az olvasóra bízta annak eldöntését, hogy „vádolható-e germanizáló törekvésekkel a Kárpát-medencei magyar kultúrfölény megteremtését küldetésnek tekintő gróf Klebelsberg Kuno? – vagy éppen ellenkezőleg... a Magyarországon uralkodó

nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék markáns reprezentánsa volt-e?”

A másik kismonográfia (*Nagy László kényszerű számvetései 1919–1922-ből*), amely a második tematikai egysége a kötetnek, a szerző meghatározása szerint „dokumentatív elbeszélés [Nagy László] szakmai önéletrajzával, egy iskolareform-tervvel s a Gyermektanulmányi Társaság tevékenységének forrásaival”. Azzal foglalkozik, hogy Nagy László, a magyar nevelésügy-neveléstudomány jelentős személyisége, hogyan és miféle „kényszerű számvetésre” kényszerült 1918–1919. évi tevékenysége kapcsán. Megismerhetjük az 1918-as polgári demokratikus átalakulás idején megfogalmazott iskolareform-elképzeléseit (az általánosan kötelező és ingyenes, nyolcosztályos népiskola), a Gyermektanulmányozási Társaság-beli, valamint a Közoktatási Népbizottságon végzett tevékenységét, az orosz egységes munkaiskola elképzelései alapján készült magyar iskolareformtervet (2 osztályos „kezdő iskola”, 9 osztályos „köziskola” és 3 éves líceum/szakiskola). Ennek kapcsán szembe-sülünk Nagy László „kényszerű számvetésével”, azokkal a „megpróbáltatásokkal” (igazolási eljárások, rehabilitációs törekvések stb.), amelyek az iskolareform-tervei mellett kitarító szakembert a Horthy-korszakban ellehetetlenítették. Bár Nagy László személye és munkássága „csaknem folyton kívül állott a teljes elismerés körén”, a tanítóképzésre, a népiskolára, az iskolarendszerre, a tantervfel-fogásra gyakorolt szemléletformáló hatása elvitathatatlan.

A kötet harmadik tematikus egysége (*Politikai-világnézeti diszkrimináció vagy valami más?*) a nagykorosi református tanítóképző története, pontosabban a képző igazgatóinak küzdelme az iskola fennmaradásáért s identitásának megőrzéséért az 1918 és az 1958

közötti években. A szerző azt kívánja vizsgálni, hogy a források valószínűsítik-e a körösi képző bezárására irányuló törekvések politikai-világnézeti motívumait; bemutatja az ezek „elhárítását célzó, előbb eredményes, majd fiaszkóval záruló erőfeszítéseket”. Arra is választ keres, hogy e történetek főhősei: Váczy Ferenc és Juhász Béla munkásságának, sorsának felidézésével, a nagy hagyományokkal rendelkező református, ám 1948-tól állami tanítóképző helyzetének más képzők helyzetével való összevetésével, történeti-politikai „kontextusba állításával, elemzésével – egyedi eseteken túlmutató – adalékok” nyerhetők-e.

A válasz egyértelműen: igen. A körösi képző története (annak ellenére, hogy az első bezárási kísérletnél az iskolafenntartó helyi egyház gazdaságossági szempontjai is fontos szerepet játszottak) jól példázza, hogy a 20. század jelentős ideológiai hullámai, „a színét és jellegét váltó hatalom mindenkori ideológiai” céljai gyakran kerültek szembe a szakmai oktatási-képzési igényekkel, s természetesen azok megfogalmazóival és képviselőivel. De Donáth azt is látta, hogy a főszereplők esetenként kénytelenek voltak feladni korábbi álláspontjukat, s elviselni a hatalom tanügyi-gazdasági-ellenőrzési, eszmei, pénzügyi, karriert ösztönző vagy éppen adminisztratív eszközeit, amit céljaik érvényesítése érdekében vetettek be. Igaz ez 1919-re és az 1920–1948 közötti időre, de igaz az államosított egyházi tanítóképző 1958-ig tartó történetére is.

A kötet a mikrotörténelem-írás „szabályai” szerint a „nagy kérdésekre kis helyeken” keresi a választ: egy-egy szereplő, egy-egy intézmény sorsának alakulásában. Összességükben az írások együtt jól érzékeltek, hogy a 20. században többször „színét” és „jellegét” váltó hatalom mindig mindenkori ideológiai céljainak törekedett alárendelni az iskolát, s

ennek érdekében minden lehetséges eszközt bevetett – egyúttal ezen eszközök produktivitásáról vagy kontraproduktivitásáról is érzékletes képet kapunk. Az egyedi történetek, személyes sorsok felidézése az egyedi eseteken túlmutató tanulságokkal jár. A személyes drámák nagypolitikai kontextusba helyezése az egyeditől az általános felé mutat.

A kötet műfaja eltér a szokásostól. Ahogy Donáth Péter megfogalmazza: „dokumentatív-elbeszélő módszerrel” dolgozott, „a művelődéstörténet-írásban szokatlanul sok és hosszú idézettel, dokumentum-ismertetéssel s hatalmas jegyzetapparátussal”, mert célja volt, hogy „eddig kiaknázatlan források széles körét” vonja be a „tudományos diskurzusba”, s hogy kész válaszok helyett lehetőséget adjon az olvasóknak a „szélesebb kitekinetésre, összehasonlításra s az önálló véleményalkotásra”, a kutatóknak pedig az idézett források „más” olvasatára.

A módszer kétségtelen előnye, hogy nem akar az olvasók helyett gondolkodni, nem kényszeríti rájuk saját értelmezését, együttgondolkodásra kényszerít. A jegyzetek, források, amelyek több mint ötven levéltár illetve kéziratár több száz fondjának, magánszemélyek naplójának, visszaemlékezéseinek, dokumentumainak, interjúinak, továbbá nyolc könyvtárban található könyvészeti anyagnak a felhasználásával készültek, elsősorban a kutatók számára jelentenek további fontos forrásokat.

A kiadványt terjedelmében is impozáns forrás- és irodalomjegyzék hitelesíti, névmutató, térképjegyzék, valamint angol nyelvű rezümé segíti az olvasó eligazodását. (*Donáth Péter: A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868–1958. Szerk.: Farkas Mária. Budapest: Trezor Kiadó, 2008, 830 p.*)

Stemler Gyula
történész

A felvilágosodás álmai és árnyai

Ha a 'felvilágosodás' szót halljuk, nagyjából ugyanarra a korszakra gondolunk, mégis, sok különféle szerzőt, tendenciát, irányzatot, mozgalmat, tudományterületet és társadalmi folyamatot érthetünk alatta, különféle előjellel. Örökségének megítélése korántsem egyértelmű. Már maga a kifejezés is utalhat általánosságban minden szellemi-társadalmi fejleményre és mozgásra az adott időszakban, de használhatjuk szűk, szigorúan normatív értelemben is (a „valódi”, „igazi” felvilágosodást értve alatta). Abban nagyjából egyetértés mutatkozik, hogy maga az elnevezés a 18. századi európai (és amerikai) szellemi változásra és az e mögött álló mozgalomra vonatkozik, az 'ész fényének' optimista, haladáshittel vegyes követésére a filozófiában, a tudományokban, a társadalomelméletben és a politikában. Az már vitatottabb, hogy a 17. század, az *Értelem kora* csupán szellemi előjáték, mintegy a felvilágosodás előszobája, vagy már maga a felvilágosodás. A legfontosabb, és mindenképp említendő nevek Galilei, Bacon, Descartes, Hobbes, Locke, Newton, Spinoza, Pascal, Leibniz, Mandeville, Hutcheson, Hume, Montesquieu, Rousseau, a francia enciklopédisták, Diderot, D'Alambert, Voltaire és Condorcet, Holbach báró és Helvétius, valamint Jeremy Bentham, Kant, Adam Smith, Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Alexander Hamilton és még sorolhatnánk. A felvilágosodás filozófusai a világot mindenekelőtt megismerhetőnek tekintették: a világ ésszerű, szabályszerű és értelemmel felfogható, racionális sémákba rendezhető. A mozgalom az etika, az esztétika és általában a tudás irányadó rendszerének a racionalizmust tekintette, célul tűzve ki az értelem felszabadítását az előítéletek, a félelmek, a

babona, az irracionális és legfőképp az Egyház uralma alól. Ekkorra bontakozott ki az empirikus módszertan, hatalmas lökést adva az egyes tudományágaknak (mint a biológia, kémia, fizika stb.). A felvilágosodás mozgalma a politikai dimenzióban mind erősebb szekularizációt jelentett, illetve a filozófiai-tudományos elvek alkalmazása révén a mind szélesebb társadalmi reform ügyét. A felvilágosodás motorja volt az emancipációnak, az emberi és polgári jogok rendszerbe foglalásának, akár modern természetjogi, akár más alapokon. Eszméi több forradalomnak is előzményül szolgáltak, ahogy itt találjuk a modern liberalizmus, a kapitalizmus és a szocializmus gyökereit is. A felvilágosodás szoros kapcsolatban áll mindazzal, amit modernitásnak nevezünk. Ugyanakkor a felvilágosodásról nem beszélhetünk úgy, mint az ész egyértelmű diadalmenetéről; részben, mert nem minden területen egyértelmű e diadal, másrészt, mert a felvilágosodás többarcú volt, több áramlat létezett benne egyidejűleg. Ne feledkezzünk el például arról a szellemi képződményről, melyet Isaiah Berlin ellenfelvilágosodásnak nevezett, és amely a legkevésbé sem volt híve az absztrakt eszkaltnak. Nem csupán a geometriai gondolkodás és a pozitívizmus, illetve a klasszicizmus volt e korszak szülője, de a romantika, a szentimentalizmus, a misztikus elemekre kihegyezett középkor-kultusz, a nacionalizmus és a populizmus is.

Ha a huszadik század jellegzetes perspektívájából tekintünk vissza, szintén nem egyértelmű a képlet. Míg például a náciizmus gyökereit Cassirer az irracionálisban és a mitikus gondolkodásban fedezte fel, melyből kiutat a felvilágosodás univerzalizmusához való visszatérés jelenthet, addig Adorno és Horkheimer éppenséggel a felvilágosodás